

Jagošová, Anna

**Consors, soror, filia, mater et ducissa : k vládní praxi žen po boku přemyslovských knížat (do roku 1197)**

*Studia historica Brunensia*. 2015, vol. 62, iss. 1, pp. [73]-103

ISSN 1803-7429 (print); ISSN 2336-4513 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/134664>

Access Date: 22. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ANNA JAGOŠOVÁ

### ***CONSORS, SOROR, FILIA, MATER ET DUCISSA***

K vládní praxi žen po boku přemyslovských knížat (do roku 1197)<sup>1</sup>

**Abstract:**

*The paper deals with the practice of rulership of the duchesses or queens in Bohemia and Moravia in central Middle Ages, focusing on their influence on issuing (intervention, petition, or as witness) the charters and their roles at the court of dukes of the Přemyslides dynasty. As the wife of a duke, a reigning duchess enjoyed a personal and political closeness to the duke, i.e. she used to follow his ruling practice, but she had, thanks to her dowry or higher status (for instance Eufemia, consort of duke Oto I. of Moravia, or Elisabeth, wife of duke Friedrich I., both princesses of Hungary), financial resources as well as household or in the late twelfth century court-officials that gave her some possibilities to make individual political decisions.*

**Key words:**

*Charters, diplomatics, central Middle Ages, Bohemia, Moravia, duchess, gender, practice of rulership*

### **Introductio: reflexe v historiografii**

Panovnický dvůr, jeho struktura, prozopografie, dvorská kultura a reprezentace jsou již několik desetiletí vděčným tématem mediévistického bádání. V rámci této oblasti výzkumu se objevují taktéž otázky spojené s genderovou – rodověspecifickou – problematikou. Zájem historiků a historiček

---

<sup>1</sup> Studie vznikla v rámci projektu specifického výzkumu Masarykovy univerzity MUNI/A/0840/2013 „Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae 2014“.

se obrací především k postavení žen-panovnic na dvoře a jejich politické a společenské úloze. Zejména německá, ale i anglická a francouzská historiografie za posledních deset let přispěla k částečnému zodpovězení těchto otázek prostřednictvím několika biografii královen raného a vrcholného středověku,<sup>2</sup> monografií<sup>3</sup> nebo konferenčních sborníků.<sup>4</sup>

Domácí historiografická produkce se s touto problematikou taktéž pokusila vypořádat, přičemž ve spektru jejího zájmu stáli hlavně panovník, jeho dvůr a jeho úředníci. Ženský svět panovnického dvora zůstával po delší dobu pouze okrajovou záležitostí, což lze připsat na vrub na jedné straně chudé pramenné základně (zejm. pro 11. a 12. století), ale také odlišným metodologickým východiskům historické vědy, které se uplatňovaly do devadesátých let 20. století. Ojedinelé studie, pomineme-li některé dnes již téměř zapomenuté práce vydané před rokem 1945,<sup>5</sup> analyzující vládní praxi nebo diplomatickou činnost panovnic přemyslovského dvora, pocházejí z pera B. Kopičkové,<sup>6</sup> S. Duškové, zabývající se přemyslovskou diplomatikou 13. věku,<sup>7</sup> a B. Krzemieńské, která ve svých studiích analyzovala sňatkovou politiku některých přemyslovských knížat z 11. a 12. století.<sup>8</sup>

<sup>2</sup> H a r t m a n n , Martina: *Die Königin im frühen Mittelalter*. Stuttgart 2009.

<sup>3</sup> Zejména klasické dílo francouzského medievisty D u b y , Georges: *Vznešené paní z 12. století*. 3 sv. Brno 1999. Ke královnám římsko-německé říše viz stěžejní monografie z pera F ö s s e l , Amalie: *Die Königin im mittelalterlichen Reich*. Herrschaftsausübung, Herrschaftsrechte, Handlungsspielräume. Stuttgart 2000.

<sup>4</sup> F ö s s e l , Amalie: *From the consors regni to the koenigs husfrouwe? Some comments on the decline of the queen's power in the medieval German empire*. In: *Femmes de pouvoir, femmes politiques durant les derniers siècles du Moyen Âge*. Ed. E. Bousmar – J. Dumont – A. Marchandisse – B. Scherb. Bruxelles 2012, s. 83–90, naposled souhrnně ve stati *The Political Tradition of Female Rulership in Medieval Europe*. In: *The Oxford Handbook of Women & Gender in Medieval Europe*. Ed. J. M. Bennett – R. Mazo Karras. Oxford 2013, s. 68–83.

<sup>5</sup> K o z á k o v á , Anděla: *Právní postavení ženy v českém zemském právu*. Praha 1926; S t l o u k a l , Karel: *Královny, kněžny a velké ženy české*. Praha 1940; nebo B i r n b a u m o v á , Alžběta: *Ženy doby přemyslovské*. Praha 1940.

<sup>6</sup> K o p i č k o v á , Božena: *Historické prameny k studiu postavení ženy v české a moravské středověké společnosti (interdisciplinární pojetí studia)*. Praha 1992.

<sup>7</sup> D u š k o v á , Sáša: *Urkunden zweier Königinnen von Böhmen – Gemahlinnen Ottokars II. (1247–1278)*. In: *Discernere vera ac falsa. Prace ofiarowanie Józefowi Szymanskiemu w szesdziesiąt rocznic urodzin*. Lublin 1992, s. 129–135. (= *Annales Universitatis Curie – Skłodowska Historia* 45.)

<sup>8</sup> K r z e m i e ň s k a , Barbara: *Knežna Božena*. In: *Peruc v mýtech a dějinách*. Vyd. J. Žemlička – J. Rak – O. Kotyza. Peruc 2004, s. 24–33 nebo t á ž : *Vztahy moravských Přemyslovců ke Kyjevské Rusi*. *Acta Universitatis Nicolai Copernici – Historia* 24, 1990, s. 89–101; t á ž : *Olomoučtí Přemyslovci a Rurikovci*. *ČMM* 106, 1987, s. 259–268.

G. Šarochová,<sup>9</sup> I. Prokopová<sup>10</sup> či M. Lenderová,<sup>11</sup> jejichž práce reflektují některé přístupy a stav bádání na poli dějin žen (*women's history*) a gender,<sup>12</sup> se soustředily hlavně na pramenně bohatší pozdní středověk a novověk.<sup>13</sup> K problematice žen vznikla řada populárně vědecky laděných prací, ale též několik monotematicky zaměřených prací mapujících osudy a tzv. druhý život významných žen přemyslovského rodu.<sup>14</sup> Tématu vládnoucích žen a jejich politicko-společenské role se ve svých studiích nedávno dotkli také M. Wihoda<sup>15</sup> a M. Marková.<sup>16</sup> Nejnovější výsledky v této oblasti

<sup>9</sup> Š a r o c h o v á , Gabriela: *Radostný úděl vdovský*. Praha 2004.

<sup>10</sup> P r o k o p o v á , Irena: *Ženy a politická moc (zejména) ve vrcholném středověku*. MaVP 41/ČPSP 111, 2003, s. 129–147.

<sup>11</sup> *Eva nejen v ráji*. Žena v Čechách od středověku do 19. století. Ed. M. Lenderová. Praha 2002, zde kapitola o postavení žen ve středověku z pera Boženy K o p i č k o v é : *Žena evropského středověku v zajetí své doby*. (Několik úvah s důrazem na česko-moravské prostředí), s. 13–44; nověji ve sborníku *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Vyd. M. Lenderová – B. Kopičková – J. Burešová – E. Maur. Praha 2009.

<sup>12</sup> K metodologickým otázkám a vymezení dějin žen a gender srov. S c o t t , Joan: *Gender and the Politics of History*. New York 1999; souhrnný přehled gender přístupů v rámci české historiografie podává R a t a j o v á , Jana: *Dějiny ženy a koncept genderu v české historiografii*. Kuděj 1–2, 2005, s. 159–174 nebo N e č a s o v á , Denisa: *Dějiny žen či gender history?* Možnosti, limity, východiska. Dějiny – teorie – kritika 1, 2008, s. 81–102.

<sup>13</sup> K a r e š o v á , Zuzana – P r a ž á k , Jiří: *Královny a kněžny české*. Praha 1996.

<sup>14</sup> Zvláštní pozornost věnovala starší i současná historiografie zejm. svatě Ludmile – P r o f a n t o v á , Naďa: *Kněžna Ludmila*. Vládkyně a světička, zakladatelka rodu. Praha 1996; a sborník *Nomine Liudmilam*. Sborník prací k počtě svatě Ludmily. Vyd. R. Špačková – P. Meduna. Mělník 2006; a svatě Anežce – V o t o č k o v á - J o - a c h i m o v á , Jiřina: *Anežka Přemyslovna*. Praha 1940; P o l c , Jaroslav V.: *Světička Anežka Přemyslovna*. Praha 1988; a K y b a l , Vlastimil: *Svatá Anežka Česká*. Historický obraz ze 13. století. Brno 2001 s předmlouvou Miloslava Vlka, Jaroslava Hrdličky a Jana Blahoslava Láška. Zatím nejkomplexnější shrnutí problematiky viz F e l s k a u , Christian Frederik: *Agnes von Böhmen und die Klosteranlage der Klarissen und Franziskaner in Prag*. Leben und Institution, Legende und Verehrung. 2 sv. Nordhausen 2008. Nejnověji katalog stejnojmenné výstavy *Svatá Anežka Česká*. Princezna a řeholnice. Vyd. V. Kelnar aj. Praha 2011; a konferenční sborník *Svatá Anežka Česká a velké ženy její doby – Die heilige Agnes von Böhmen und die großen Frauengestalten ihrer Zeit*. Vyd. M. Šmied – F. Záruba. Praha 2013.

<sup>15</sup> W i h o d a , Martin: *Moravská markraběnka Heilwida*. In: Od knížat ke králům. Sborník u příležitosti 60. narozenin Josefa Žemličky. Vyd. E. Doležalová – R. Šimůnek – D. Dvořáčková-Malá – A. Pořízka. Praha 2007, s. 96–104.

<sup>16</sup> M a r k o v á , Markéta: *Středoevropské zbožné ženy z panovnického prostředí ve 13. století a jejich vztah k rodovým fundacím*. In: Od knížat ke králům, s. 230–236.

představují práce D. Dvořáčkové-Malé, která se zabývá rolí žen-panovnic na dvoře v 13. století.<sup>17</sup>

Veřejný a soukromý život panovnic lze chápat ve dvou úrovních, jako je reprezentace, politická a ekonomická aktivita na jedné straně, a intimní prostor na straně druhé. První aspekt lze do jisté míry rekonstruovat na základě dochovaných zmínek jak diplomatického materiálu, tak i narativních pramenů. Intimní rozměr života panovnic se objevuje v pramenech zcela sporadicky; nad záblesky detailů manželského života nebo sňatkové politiky převažuje v pramenech mlčení o konkrétních osobách, které se vyskytovaly v blízkosti kněžen do konce 12. století. Prostor, který lze pomocným termínem označit jako *Frauenzimmer*, uprostřed *curia ducis* zůstává zcela neznámým. Samotný charakter listinného materiálu umožňuje „pouze“ pohled na „vnější život“ vládnoucích kněžen. O společensko-politické úloze a postavení vládnoucí kněžny na pražském dvoře nebo žen-panovnic po boku moravských Přemyslovců v 11. a 12. století prameny primárně mlčí. Předkládaná studie nemá ambici toto mlčení prolomit, nýbrž pokusit se o pohled na tuto zajímavou problematiku z úhlu dynastické politiky přemyslovských knížat.

### Vládní praxe panovnic v 11. a 12. století?

Předmět studie – vládní praxe panovnic – se stal v posledních desetiletích předmětem intenzivní vědecké diskuze.<sup>18</sup> Co si lze pod tímto pojmem představit, o jaké prameny, respektive interpretaci pramenů se tedy bádání v tomto směru opírá? Úhelným kamenem celého diskurzu je komparace s mužským prototypem panovníka. Srovnávací přístup si v zásadě všímá, s přihlédnutím k normativním pramenům, a dvorské literatuře, jednotlivé

<sup>17</sup> Dvořáčková - Malá, Dana – Zelenka, Jan: *Curia ducis, curia regis*. Panovnický dvůr za vlády Přemyslovců. Praha 2011; k roli ženy na dvoře Václava II. viz Dvořáčková - Malá, Dana: *Královský dvůr Václava II.* České Budějovice 2011, s. 98–104 a 139–146. Naposled Dvořáčková - Malá, Dana – Zelenka, Jan a kol.: *Přemyslovský dvůr*. Život knížat, králů a rytířů ve středověku. Praha 2014; zde zejm. kapitola ženy na dvoře z pera D. Dvořáčkové-Malé, s. 214–218. Přehledně se věnuje problematice žen ve dvorském prostředí též sborník Dvořáčková - Malá, Dana – Zelenka, Jan: *Ženy a děti ve dvorské společnosti*. Praha 2015.

<sup>18</sup> Rubin, Miri: A Decade of Studying Medieval Women, 1987-1997. *History Workshop Journal* 46, 1998, s. 213–239. Dosavadní bilanci bádání sumarizuje Zey, Claudia: *Mächtige Frauen?* In: *Mächtige Frauen? Königinnen und Fürstinnen im europäischen Mittelalter (11.–14. Jahrhundert)*. Hg. von Claudia Zey. Ostfildern 2015 (= *Vorträge und Forschungen LXXXI*), s. 9–33.

etapy v soukromém a politickém životě panovnice. Jeden z centrálních momentů představuje korunovace a zejm. místo budoucí panovnice v korunovačním řádu, jež se stává předmětem moderního bádání v této problematice.<sup>19</sup> Dalším významným aspektem je sňatek a dynastická politika. Příslušnost ke dvěma rodům, které v mnoha případech pocházely z rozdílných kulturních prostředí, byla pro panovnici zdrojem potenciálních problémů a současně výzvou k prosazování dynastické politiky a sňatkové sítě pro další potomstvo.<sup>20</sup> Klíčovou výpovědní hodnotu má v odborné literatuře opomíjená diplomatická produkce panovnic,<sup>21</sup> odkazující na konkrétní právní počin jako např. nakládání s majetkem nebo jurisdikce, a tedy přímo dokládající podíl na moci (*Herrschaft*) a existenci majetku (*Besitz*) panovnice v souřadnicích konkrétního *regna* a potenciální ekonomické aktivity – který rovněž dokládá dochovaný numizmatický materiál, což s sebou přináší další otázky úzce spjaté s problematikou panovnické moci a její definice.<sup>22</sup> Zvláštní kapitolou je intitulace a pečetní obraz, tj. prvky diplomatického materiálu se symbolickým obsahem, kde se odráží vydavatelova inscenace sebe sama.<sup>23</sup> Všechny

<sup>19</sup> Nelson, Janet L.: *Early Medieval Rites of Queen-Making and the Shaping of Medieval Queenship*. In: *Queens and Queenship in Medieval Europe*. Ed. A. J. Duggan. Woodbridge 1997, s. 301–315 a naposled s přehledem dosavadního bádání Zey, Claudia: *Imperatrix si venerit Romam...* DA 60, 2004, s. 3–51.

<sup>20</sup> Za vzorovou práci k tématu lze považovat studii z pera Rogge, Jörg: *Nur verkaufte Töchter? Überlegungen zu Aufgaben, Quellen, Methode und Perspektiven einer Sozial- und Kulturgeschichte hochadeliger Frauen und Fürstinnen im deutschen Reich während des späten Mittelalters und am Beginn der Neuzeit*. In: *Principes. Dynastien und Höfe im späten Mittelalter. Interdisziplinäre Tagung des Lehrstuhls für allgemeine Geschichte des Mittelalters und Historische Hilfswissenschaften in Greifswald in Verbindung mit der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften in Göttingen vom 15.–18. Juni 2000*. Hgg. von C. Nolte – K.-H. Spiess – R.-G. Werlich. Stuttgart 2002 (= *Residenzenforschung* 14), s. 235–276.

<sup>21</sup> Diplomatická produkce konkrétních panovnic je edičně zpřístupněna v samostatných svazcích zcela výjimečně. Výjimkou je v tomto ohledu edice listin kastilské královny Urracy *Diplomatario de la reina Urraca de Castilla y León (1109-1126)*. Ed. Ch. Molterde Albiac. Zaragoza 1995, hraběnky Matildy Toskánské *Die Urkunden und Briefe der Markgräfin Mathilde von Tuszien*. Hgg. v. E. Goetz – W. Goetz. Hannover 1998 (= *Monumenta Germaniae Historica, Laienfürsten- und Dynastenerkunden der Kaiserzeit* 2) nebo výběrová edice *Letters of the Queens of England 1100–1547*. Ed. A. Crawford. Stroud 1994. Listinnou produkci a korespondenci se snaží zmapovat projekt *Epistolae* na Columbia University viz <http://epistolae.cenmtl.columbia.edu/home> (cit. 19.7. 2015).

<sup>22</sup> Nejnověji se o definici panovnické moci s přihlédnutím k politické aktivitě královen pokusila Reinle, Christine: *Was bedeutet Macht im Mittelalter?* In: *Mächtige Frauen?*, s. 35–72 (zde i přehled starší literatury).

<sup>23</sup> Bedos-Retzak, Brigitte: *Women, Seals and Power in Medieval France 1150–1350*. In: *Women and Power in the Middle Ages*. Edd. M. C. Erler – M. Kowaleski.

zmíněné aspekty tak v rámci svých možností vytvářejí mozaiku možností politických aktivit ženy-panovnice, která na rozdíl od plastického ideálního obrazu, jenž nabízejí narativní prameny, přináší fragmentární, na první pohled obtížně interpretovatelné doklady samostatné vládní praxe. Listinný materiál 11. a 12. století, jež se dochoval v českých a moravských archívech klášterů a kapitul, poskytuje primárně náhled do klášterní politiky jednotlivých manželek přemyslovských knížat, sekundárně na symbiózu domácí a cizí dynastické tradice, jak bude názorně ukázáno v dalších kapitolách této studie. Na základě zmíněných aspektů bude v následujících řádcích přihlédnuto k dochovanému pramennému materiálu bohemikální proveniencie, tedy i k obrazu panovnice v narativních pramenech, jenž bude představen v následující kapitole. Gros studie tvoří pokus o vyhodnocení výpovědní hodnoty zmínek o právních počinech panovnic z listinného materiálu a jejich možná interpretace v daném kontextu.

### In curia ducis Bohemiae

Normativní texty středověkých vzdělavců a dvorská literatura nabízejí při líčení žen-panovnic řadu vznešených epitet a vytvářejí ideální obraz kněžny, královny matky coby ctnostné paní a spravedlivé vládkyně nebo vdovy, pečující o chudé, nemocné a sirotky. Jaké bylo ale postavení ženy po boku přemyslovského knížete? Jaké bylo její materiální zázemí, společenský status a vliv? Měla vůbec kněžna možnost zasáhnout do politického života? Na některé z těchto otázek lze částečně odpovědět právě díky dochovaným listinám, tradičním záznamům a několika zmínkám v narativních pramenech. Pomineme-li mýtus o kněžně Libuši, jak ho zachycuje Kosmova kronika, a Libušin mnohdy ambivalentní obraz jako ženy-vladařky, najdeme už v 10. a na počátku 11. století ženy, které aktivně zasahovaly do politiky: z hagiografie známé protipóly Ludmila a Drahomíra měly dle svatováclavské a ludmilské legendistiky svou „suitu“; kněžna Ludmila, která se jako vdova uchýlila *in domum propriam* na Tetín, byla obklopena svým služebnictvem. Kristiánova legenda mluví o bezprostředním útěku služebnictva obojího pohlaví po jejím zavraždění.<sup>24</sup> Doubravka, která má

---

Athen – London 1988, s. 61–82. Nověji S t i e l d o r f , Andrea: *Die Siegel der Herrscherinnen*. Siegelführung und Siegelbild der deutschen Kaiserinnen und Königinnen. Rheinische Vierteljahrsblätter 64, 2000, s. 1–44. K intitulaci obecně viz E r k e n s , Franz-Reiner: *Herrschersakralität im Mittelalter*. Von den Anfängen bis zum Investiturstreit. Stuttgart 2006.

<sup>24</sup> *Legenda Christiani*. Ed. J. Emler. In: Fontes rerum Bohemicarum (= FRB) I. Praha 1873, s. 208: *vernaculi utriusque sexus*.

svůj podíl na christianizaci Poláků, nebo Emma Italská, zvaná též Emma Regina, jejíž původ vzbuzuje dodnes řadu otázek,<sup>25</sup> jsou dalšími z řady politicky aktivních žen-panovnic, o kterých se zmiňuje Kosmas. Důležitým prvkem se vládnoucí kněžna stávala při jednání o smíru, což potvrzuje jak středověká normativní literatura, tak zmínky kronikářů a letopisců při líčení osudů jednotlivých vladařek. Takovýto portrét moudré ženy přinášející příměří znepráteným stranám předkládá Kosmas při líčení událostí z roku 1092, kdy Wirpirk z Tenglinu, manželka úředního knížete Konráda Brněnského, pomohla svému choti uzavřít příměří s jeho bratrem Vratislavem II.<sup>26</sup> Na smíření znesvářených synů Vladislava a Soběslava má podíl jejich matka královna-vdova Svatava Polská, třetí manželka krále Vratislava II. Její příměří, coby prosba stárnoucí vdovy, měla přimět umírajícího knížete Vladislava I., aby vládu v přemyslovském *regnu* odevzdal svému bratru Soběslavovi.<sup>27</sup> Statečnost projevila i první manželka Vladislava I. (II.) Gertruda Babenberská, která v době nepřítomnosti svého muže převzala spolu s bratrem knížetem Děpoldem obranu Prahy do svých rukou.<sup>28</sup> Manželka knížete Bedřicha Alžběta, uherská princezna, se dle Jarlocha podílela na vládě v Čechách více než samotný kníže a aktivně se účastnila boje o Pražský hrad ve válce s knížetem Václavem, synem Soběslava I.<sup>29</sup> Alžbětě se jak ve starší, tak i současné historiografii přisuzuje mnoho nelichotivých vlastností,<sup>30</sup> zejména kvůli jednáním s Konrádem Otou po smrti jejího chotě Bedřicha v roce 1189. Milevský letopisec Jarloch se zmiňuje o nezdařené výměně pražského sídla za olomoucký úděl, který se měl stát

25 K osobnosti kněžny Emmy existuje rozsáhlá historická, numizmatická i archeologická literatura, srov. např. *Emma Regina – Civitas Melnic*. Sborník příspěvků z konference u příležitosti 1000. výročí úmrtí kněžny Emmy Reginy a 80. jubilea narození Pavla Radoměrského konané 9. listopadu 2006 v Regionálním muzeu Mělník. Vyd. J. Kilián – L. Polanský a kol. Mělník – Praha 2006. Naposled **T ř e š t í k**, Dušan: *Ještě ke královně Emmě*. Wolfenbüttelský rukopis Gumpoldovy legendy a druhý život královny Matyldy. In: *Legends wolfenbüttelského rukopisu*. Vyd. J. Zachová. Praha 2010, s. 33–48.

26 *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* II. 45. In: FRB II. Ed. J. Emler. Praha 1874, s. 151–153.

27 *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* III. 58. In: FRB II, s. 233–236.

28 *Ann. Vincentii*. In: FRB II, s. 412.

29 *Ann. Gerlaci*. In: FRB II, s. 476, 506.

30 **P a l a c k ý**, František: *Dějiny národu českého v Čechách i v Moravě I.2*. Od roku 1125 do roku 1253. Praha 1877<sup>3</sup>, s. 262n. (*vládychtivá kněžna, hrdé a pánovité počínání kněžny* apod.). S podobnou intencí charakterizuje kněžnu Alžbětu i **Ž e m l i č k a**, Josef: *Čechy v době knížecí (1034–1198)*. Praha 1997, s. 323.



útočištěm ovdovělé kněžny,<sup>31</sup> což vypovídá o jejím prominentním postavení uprostřed vládnoucí dynastie.

O osobách, které se vyskytovaly v blízkosti kněžny na panovnickém dvoře, víme velmi málo. Dívky, jež tvořily její *Frauenzimmer*, mohly patřit k doprovodu, který s nastávající nevěstou přicházel z její vlasti, a taktéž to mohly být místní dámy a dívky urozeného původu.<sup>32</sup> Vedle dámské části personálu existovala i mužská část, tvořená několika hodnostáři (*officiales*).<sup>33</sup> V polovině 12. století se jako první z úředníků objevují komorník a zřejmě i kaplan po boku kněžny a od roku 1158 královny Judity Durynské, druhé choti Vladislava I. (II.). Samotný letopisec Vincencius se v dedikaci svého díla nazývá posledním z královniných kleriků<sup>34</sup> a nabízí celý katalog ctností, jakými má ideální panovnice oplývat.<sup>35</sup> Vedle ideálního obrazu se dozvídáme z Vincenciova letopisu i o osobách, které královnu na dvoře obklopovaly. Z úřednictva je jmenován nejvyšší komorník královny Judity Sezema.<sup>36</sup> Sezema se objevuje i jako svědek v listině vydané kolem roku 1170 s titulem *camerarius regine Boemorum*. Vincencius se zmiňuje o příbuzných královny, zejména o sedleckém opatu Gotpoldovi a Fridricho-

<sup>31</sup> *Ann. Gerlaci*. In: FRB II, s. 508: *Hoc anno (MCLXXXIX) mortuus est Fridericus, dux Boemiae, videlicet VIII Kal. Aprilis et Pragae apud sanctum Vitum sepultus, cui successit Cunradus qui et Otto ... favore interim dominae Elisabethe, que castrum Pragense sibi dedit in manus receptis ab eo sacramentis pro Olomutzensi, sed ipse adeptus, quod voluit, postea eam fefellit.*

<sup>32</sup> Dvořáková - Malá, Dana – Zelenka, Jan: *Curia ducis, curia regis*. Praha 2012, s. 141.

<sup>33</sup> Ke skladbě dvora panovnice ve srovnání s dvorem panovníka srov. B o j c o v, Michail A.: *Das Frauenzimmer oder die Frau bei Hofe?* In: *Das Frauenzimmer. Die Frau bei Hofe im Spätmittelalter und in früher Neuzeit*. Hg. von J. Hirschbiegel. Residenzforschung 11. Stuttgart 2000, s. 327–337.

<sup>34</sup> *Ann. Vincentii*. In: FRB II, s. 408: *Judite gloriosissime et serenissime regine Boemorum, domine sue inclite, Vincencius clericorum suorum minimus...*

<sup>35</sup> *Ann. Vincentii*. In: FRB II, s. 408: *Ecce secunda nostra Judith, gloriosissima et serenissima regina Boemie, quante sitis prudentie, nobilitatis et industrie vestra indicant opera, monasteriorum videlicet diversi ornatus, clericorum et pauperum solatia...*

<sup>36</sup> *Ann. Vincentii*. In: FRB II, s. 457–458: *comes Zezemma, domnae nostrae reginae summus camerarius*. Označení *supremus camerarius*, i. e. nejvyšší komorník, s největší pravděpodobností nemůže evokovat dojem propracované hierarchie královnina dvora. Nejspíš je dílem Vincencia, který při popise události v roce 1164, konkrétně při líčení průvodu Vladislavovy vnučky do Byzance, kde se měla vdát za synovce císaře Manuela Komnena, se snaží zobrazit český průvod v co nejlepším světle a dodat mu „glanc“. K Vincenciovi a jeho letopisu více viz K e r n b a c h, Anna: *Vincenciova a Jarlochova kronika v kontextu svého vzniku*. K dějepisectví přemyslovského období. Brno 2010.

vi, pro které se Judita snažila získat biskupskou hodnost.<sup>37</sup> Noví úředníci na pražském dvoře se objevili pravděpodobně po korunovaci Vladislava, který si spolu se svou chotí začal budovat reprezentativnější dvůr, jenž by nově nabytému titulu lépe odpovídal. Ve službách kněžen v 80. a 90. letech 12. století se objevují úředníci mužského pohlaví s hodností kaplana a komořího. Jako kaplana kněžny Alžběty, manželky knížete Bedřicha, jmenuje Jarloch Valentina (Vališe), jehož kněžna chtěla dosadit za pražského biskupa.<sup>38</sup> K roku 1189 je doložen komorník manželky Konráda II. Oty, Helichy z Wittelsbachu, Holaz (Cholaz) a kaplan Ota.<sup>39</sup> Systematicky se buduje okruh královniných úředníků od první poloviny 13. století, tedy až v době královské.<sup>40</sup>

O dynastické politice a statusu jednotlivých kněžen, případně prvních královen na přemyslovském dvoře můžeme na základě letmých zmínek v pramenech pouze spekulovat. Přemyslovci, co se jejich dynastických vazeb týče, od poloviny 11. až do konce 12. století sledovali zejména své teritoriální zájmy. Při hledání vhodné nevěsty se Přemyslovci obraceli hlavně k sousedícím knížatům a králům. Uherské a polské princezny, babenberské a wettinské (míšeňské a lužické) markraběnky a šlechtičny z jihoněmecké oblasti, ale především příbuzné osoby vládnoucího římsko-německého krále a císaře byly tradičně považovány za výhodnou partii pro česká a moravská knížata. Moravští údělníci se orientovali ve výběru budoucích nevěst na nejbližší sousedství; olomoucká knížata se svým výběrem orientovala na Uhry, brněnská a znojenská větve tradičně na východní marku. Mezi kněžnami se sporadicky objevují i ty ze vzdálenějších krajů jako Kyjevská Rus nebo Srbsko.<sup>41</sup>

<sup>37</sup> *Ann. Vincentii*. In: FRB II, s. 479n.

<sup>38</sup> *Ann. Gerlaci*. In: FRB II, s. 476: *designat eis episcopus capellanum suum Walentinum*.

<sup>39</sup> *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* (= CDB) I. Ed. G. Friedrich. Prague 1904–1907, s. 295, č. 322: *Cholaz camerarius meus..., Otto capellanus... Datum per manum capellani mei Ottonis*. D v o ř á č k o v á - M a l á , D. – Z e l e n k a , J.: *Curia ducis*, s. 119 se zmiňují pouze o komorníkovi.

<sup>40</sup> Blíže D v o ř á č k o v á - M a l á , D. – Z e l e n k a , J.: *Curia ducis*, s. 119–124.

<sup>41</sup> Sňatková politika a strategie panovníků a šlechty ve středověku dlouho nebyla v odborné literatuře detailně analyzována. Pro sňatkovou politiku ve středoevropských souvislostech vrcholného středověku je k dispozici vynikající práce Thobiase W e l l e r a : *Heiratspolitik des deutschen Hochadels im 12. Jahrhundert*. Wien 2004. Weller se věnuje zejména dynastickým vazbám Přemyslovců k říšské šlechtě. Z české historiografie najdeme ohledně dynastické strategie Přemyslovců v 11. a 12. století několik kapitol v syntéze Václava N o v o t n é h o : *České dějiny I. 2*. Od Břetislava I. do Přemysla I. Praha 1913; nověji pak v monografiích J. Žemličky nebo M. Wihody. W i h o d a , Martin: *Morava v době knížecí 907–1197*. Praha 2010. Nevěsty

### Fundace–donace–memoria

Kromě narativních pramenů, které podávají převážně ideální obraz panovnice a odkazují s větší nebo menší přesností na dynastické vazby, reflektují vládní praxi především listiny a tradiční záznamy. Vedle ideálního literárního portréту statečných panovnic, přinášejících smír znesvářeným stranám, můžeme nalézt v diplomatickém materiálu konkrétní úkoly, které náležely středověké vladařce. Jména panovnic jsou spojována především s jejich fundátorskou a donátorskou aktivitou. V říšském prostředí se setkáváme i s rozsáhlejšími pravomocemi jako udělování lén a jurisdikcí, zvláště v období nezletilosti následníka trůnu.<sup>42</sup> Neméně důležitá je též otázka intervence a petice královen (jak dokazuje časté užití formule *ob interventum et petitionem*), především při zakládání a obdarování klášterů a kapitul.<sup>43</sup> Tato formulace se může na první pohled zdát jako pouhá tautologie. Proti této tezi lze použít argument o přítomnosti svědků při uzavření právního počínu a veřejném přečtení listiny na dvoře za účasti mocných říše ve vrcholném středověku.<sup>44</sup> Intervence královen se v největší míře uplatňuje v listinách panovníků otonské, sálské a štaufské dynastie, mezi příjemci převažují zejména církevní instituce, od 11. století se mezi příjemci objevuje též šlechta a ministerialita. Hlavní roli hrají především osobní vztahy obdarovaného a donátorky.<sup>45</sup> A. Fössel jmenuje další okruhy, kde se panovnice vrcholného středověku mohla realizovat: dosazování do církevních úřadů – královny se hojně angažovaly při jmenování biskupů a opatů a také ve vztazích s papežskou kurií.<sup>46</sup> Nejvýznamnější aktivita, kterou se panovnice ve středověku tradičně zabývaly, byla péče o rodovou paměť. *Memoria* – spojnice mezi vzpomínáním a zapomením, mezi životem a smrtí – měla pro středověkého člověka obrovský význam. Pro panovníka a šlechtu plnily tyto náboženské a sociální prvky navíc funkce, jež legitimizovaly jejich mocenské nároky a panovnickou moc.<sup>47</sup> Ženy-vládkyně se zvláště

---

z východní Evropy a Balkánu byly většinou zprostředkovány díky dynastickým vazbám s Arpádovci, srov. teze, které formulovala ve své studii K r z e m i e n s k a , B.: *Olomoučtí Přemyslovci*, s. 259nn.

42 Srov. F ö s s e l , A.: *Königin*, s. 151–250.

43 Tamtéž.

44 Naposled S t r u v e , Tilman: *Interventionen Heinrichs IV. in den Diplomen seines Vaters*. Instrument der Herrschaftssicherung des salischen Hauses. AfD 28, 1982, s. 217n; a Z i e g l e r , Wolfram: *Konrad III. Urkunden, Hof, Politik*. Wien 2004.

45 Přehledně F ö s s e l , A.: *Königin*, s. 125–127.

46 Tamtéž.

47 K „memorii“ jako kulturněhistorickému fenoménu srov. S c h m i d t , Karl: *Religiöses und sippengebundenes Gemeinschaftsbewußtsein in frühmittelalterlichen*

utíkaly k liturgickým a monastickým formám „paměti“ jako zakladatelky a donátorky. Jejich modlitby, pústy a almužny byly určeny pro spásu duší jejich manželů-bojovníků.<sup>48</sup>

Z dochovaného domácího listinného materiálu lze vystopovat jisté paralely s aktivitami římsko-německých královen. Manželky knížat z rodu Přemyslovců se aktivně podílely na kontrole hmotných a symbolických statků. Podobně jako jejich říšské protějšky se věnovaly především fundátorské a donátorské činnosti. Nejen zbožnost, ale možná i prestiž a původ kněžny byly důvodem pro tak ekonomicky nákladný počín. Při pohledu na původ jednotlivých fundátorek vidíme především ženy pocházející z královských rodin Arpádovců (Eufémie, Alžběta) a Piastovců (Svatava) a samozřejmě ty, které byly v příbuzenském svazku s vládnoucím římsko-německým králem nebo císařem (Gertruda, Judita). K tomu je nutno přičíst vlastní rodovou tradici a ekonomické prostředky ve formě bohatého věna, které si kněžna přináší s sebou do přemyslovského *regna*, nebo vlastní majetkové zázemí, pocházející od původního vládnoucího rodu, jak je patrné v případě Gerbiry Babenberské, která již jako vdova po Vladislavovi I. klášteru Göttweig darovala majetky (*predium*) jménem *Grie* s kostelem, Voitsau a Dankholz, jež nabyla od svého bratra Leopolda III.,<sup>49</sup> a především jak tomu bylo v případě královny Judity Durynské, jejíž statky v rodném Durynsku se staly útočištěm královského páru po abdikaci chotě Vladislava.<sup>50</sup> Jako zdroj příjmu připadá v úvahu ještě ražba mincí (doložená u kněžny Emmy, Eufémie a Alžběty Uherské).<sup>51</sup> O výši věna a majetkovém zázemí kněžen nemáme sice žádné doklady, ale je vysoce pravděpodobné, že v případě královských

---

*Gedenkbucheinträgen*. DA 21, 1965, s. 18–81. Od 80. let 20. století vyšla řada sborníků a kolektivních monografií na toto téma. Nejnovější syntetická práce, která mapuje danou problematiku a dosavadní výzkum, je B o r g o l t e , Michael: *Stiftungen in Christentum, Judentum und Islam vor der Moderne*. Auf der Suche nach ihren Gemeinsamkeiten und Unterschieden in religiösen Grundlagen, praktischen Zwecken und historischen Transformationen. Berlin 2005.

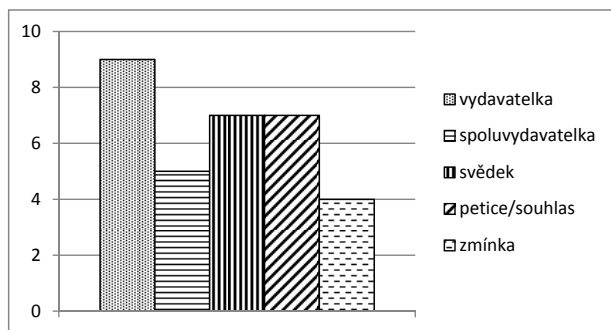
48 Srov. F ö s s e l , A.: *Königin*, s. 229n.

49 CDB I, č. 107 a 108.

50 N o v o t n ý , Václav: *České dějiny I/2*, s. 1006 (zde všechny pramenné doklady).

51 Denáry kněžny Emmy srov. pozn. č. 25; k denárům Eufémie viz C a c h , František: *K denárům kněžny Eufemie*. Numismatické zprávy 6, 1939, s. 143–146; denár Alžběty Uherské popsal C h a u r a , Karel: *Denár kněžny Alžběty*. Numismatické zprávy 6, 1939, s. 191. Přehledně naposled G r o s s m a n n o v á , Dagmar: *Ženy a peníze v českých zemích ve středověku a novověku*. Theatrum historiae 6, 2010, s. 235–248. Zvláštní případ představuje tzv. korunovační mince Vladislava II., na jejímž reverzu je nápis IVDITA REGINA, viz M a š e k , Michal: *Korunovace Vladislava II. ve světle numismatických objevů*. Král Vladislav a Judita královna. *DaS* 27/8, 2005, s. 12.

dcer mohla nastat taková situace, že společenský a ekonomický status nevěsty konkuroval tomu ženichovu, nebo jej dokonce převyšoval. Život ženy-vládkyně tak mohl být rozmanitější, než se dosud v odborné literatuře tradovalo.<sup>52</sup> Z dochovaného souboru 31 listin a listinných zmínek, které nesou otisk „ženské vládní praxe“, lze spatřit ve většině případů kněžnu, případně královnu v roli *spiritus agens*, kdy na její přímluvu (*petitio*), se souhlasem (*consensus*) a z její vůle (*ex rogatu*) nebo s uvedením jejího jména na začátku svědečné řady je písemně fixováno uskutečnění právního počinu. Na druhém místě je vlastní podnět k vydání listiny nebo panovnice sekunduje knížeti jako spoluvydavatelka. V posledním případě, kdy je o donaci učiněna zmínka v pertinenci formulí nebo v přípisu mladšího data, nelze odhadnout, zdali byla donace dříve publikována ve formě tradičního záznamu nebo zpečetěné listiny.<sup>53</sup>

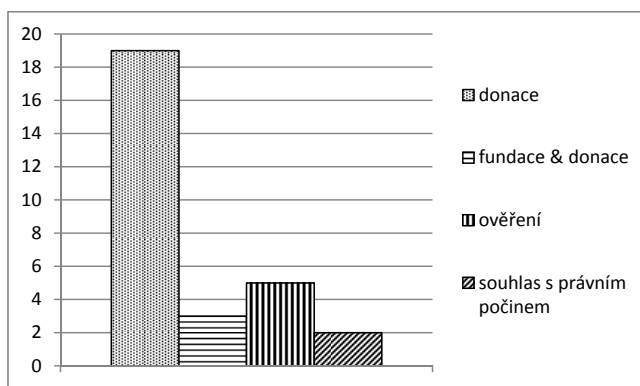


Z právních počínů zastoupených ve zmíněném výběru diplomatického materiálu dominuje donace, eventuálně fundace spojená s donací ve prospěch kláštera nebo kapituly, což odpovídá ideálu zbožné panovnice, jak jej líčí literární nebo normativní prameny. Další právní akt, který mohla panovnice učinit, bylo osvědčení (viz výše) nebo odsouhlasení právního počinu svého chotě. Mezi příjemci výhradně z řad církevních institucí se objevují ty, na jejichž podporování měla vládnoucí dynastie eminentní zájem, např. obdarování kapituly vyšehradské královnou Svatavou. Taktéž se ale mohlo jednat o vlastní iniciativu kněžzen, které v duchu tradic a díky vazbám na svou původní dynastii podporovaly některý z řeholních řádů, nebo ze své vlastní přivedly do Čech a na Moravu nové řeholníky. Některé rodinné

<sup>52</sup> Další příklady z říšského prostředí viz O p i t z , Claudia: *Frauenalltag im Mittelalter*. Biographien des 13. und 14. Jahrhunderts. Ergebnisse der Frauenforschung 5. Weinheim 1991<sup>3</sup>, s. 126nn.

<sup>53</sup> K jednotlivým případům viz tabulka v závěru v příloze.

vazby nebyly zpřetrhány, jak je vidět na příkladu obdarování bavorského Oberalteichu, dolnorakouského kláštera Göttweig nebo švábského Reichenbachu. I zde se vynořují paralely ve středoevropském měřítku: přelom 11. a 12. století a podpora reformního hnutí, kterou dokládají obdarování klášterů hirsauké (Göttweig a Reichenbach) a gorzské reformy (Oberalteich), nepřímo pak fundace Hradiska u Olomouce.<sup>54</sup> Polovina 12. století se nesla v duchu vzniku a podpory nových řádů – cisterciáků a premonstrátů, ve druhé polovině 12. století se podpoře těšili zejména johanité.<sup>55</sup>



Snad nejranější doklad fundátorské činnosti pochází z olomouckého údělného knížectví. Na založení benediktinského kláštera svatého Štěpána, prvního křesťanského mučedníka, v Hradisku u Olomouce, který se měl stát nekropolí olomouckých údělných knížat, se výrazně podílela manželka olomouckého knížete Oty I., uherská princezna Eufémie.<sup>56</sup> Eufémie

<sup>54</sup> Zřejmě stoupenci clunyjského hnutí, kteří se přes Uhry dostali v doprovodu Eufémie Uherské do olomouckého údělu, o čemž lze vzhledem k torzovitým pramenům pouze spekulovat. Benediktini v Hradisku nenalezli trvalé zázemí a museli klášter uvolnit v prospěch premonstrátů. Srov. *W i h o d a*, Martin: *Benediktinská kapitola v dějinách kláštera Hradisko u Olomouce*. In: *Ve stopách svatého Benedikta. Sborník příspěvků z konference Středověké kláštery v zemích Koruny české konané ve dnech 24.–25. května 2001 v Třebíči*. Vyd. L. Jan – P. Obšusta. Brno 2002, s. 29–38.

<sup>55</sup> Srov. tabulka.

<sup>56</sup> *CDB I*, s. 83–85, č. 79. Původ Eufémie, uherské princezny, není úplně jasný. Literatura se v této otázce značně rozchází. Názor B. Krzemienského, že Eufémie byla dcerou Ondřeje I., uherského krále, a jeho druhé ženy Anastázie Rurikovny se v novější české mediévistické literatuře neujal. Novější bádání se v této otázce přiklání ke starší tezi, že Eufémie byla dcerou Bély I. a Richezy Polské. Úmrtí fundátorky a některých uherských panovníků zaznamenávají *Ann. Gradicensis et Opatovicenses*. In: *FRB II*, s. 391n.

založila benediktinský klášter Hradisko společně se svým chotěm v roce 1078. Jak ale ukazuje novější bádání, rozhodující podíl na fundaci měla právě ona.<sup>57</sup> Na tuto skutečnost poukazuje v první řadě patrocinium oblíbené v Uhrách a dar vlastního věna („dobytek a část svého věna, z něj si polovinu mají rozdělit děti, druhá má připadnout klášteru“).<sup>58</sup> Společně se svou matkou Eufémií darovala toho času jediná dcera Eufémie a Oty I. Bohuslava klášteru dobytek, lidi a blíže nespecifikované statky, které v případě smrti knížecí dcery a nenarození mužského potomka měly připadnout klášteru.<sup>59</sup> Eufémie kromě věna obdarovala benediktinské mnichy i svými statky, čemu napovídá místní jméno jedné z darovaných vesnic Knínice (*Knenicz, Knynicz, Knihnicz*),<sup>60</sup> centrum úsobrněnského dvora kněžny olomouckého údělu. Na údajnou držbu kněžny Eufémie odkazuje taktéž falzum hlásící se do roku 1200, vyhotovené v Hradisku ve 14. století.<sup>61</sup>

Byl to zřejmě jeden z jejích kleriků, které si přivedla z Uher, kdo se podílel na zlistinění, což dokazuje příbuznost formuláře fundační listiny benediktinského kláštera Százd v Uhrách z roku 1067,<sup>62</sup> jak spolehlivě prokázali J. Bistřický a B. Kumorowitz.<sup>63</sup> Zakládací listina ze 3. února 1078, vydaná při příležitosti slavnostního posvěcení<sup>64</sup> a stvrzující založení

<sup>57</sup> H r u b ý , Václav: *Tři studie k české diplomatice*. Z pozůstalosti vyd. J. Šebánek. Spisy filosofické fakulty Masarykovy university v Brně 42. Brno 1936, s. 131–138. K fundaci kláštera Hradisko existuje bohatá literatura; zejména W i h o d a , M.: *Benediktinská kapitola* (passim) a přehledně t ý ž : *Morava v době knížecí*, kap. „První moravská kronika“.

<sup>58</sup> *CDB I*, s. 83–85, č. 79: *ex propria dote... /... quod vero remanet in potestate uxoris mee Eufemie in omni substantia et suppellectili et ex sua dote sic vult dividere...*

<sup>59</sup> *CDB I*, s. 85, č. 79: *Si autem filius deerit et Bohuslava viro tradita fuerit, cum armentis et ovibus et ceteris animalibus eorumque pastoribus et cum vinitoribus et aratoribus et reliquis variis opibus habebat totum sanctus Stephanus*. Synové Oty I. se narodili patrně po roce 1078, přesná data nejsou známa.

<sup>60</sup> Knínice ve významu „ves kněžny“, srov. H o s á k , Ladislav – Š r á m e k , Rudolf: *Místní jména na Moravě a ve Slezsku I*. A–L. Praha 1970, s. 404. K majetkovému zázemí kláštera podrobně Elbel, Petr: *Hospodářské zázemí kláštera Hradiště u Olomouce v 11. a 12. století*. In: *Ve stopách svatého Benedikta*, s. 39–56.

<sup>61</sup> *CDB II*. Ed. G. Friedrich. Pragae 1912, s. 362–364, č. 351.

<sup>62</sup> *Diplomata Hungariae antiquissima (= DHA ) I*. Ed. Gy. Györffy et al. Budapestini 2001, s. 182–185, č. 58.

<sup>63</sup> Srov. B i s t ř í c k ý , Jan: *Zakládací listiny kláštera Hradiska u Olomouce a počátky české panovnické listiny*. *VVM* 45, 1993, s. 131–136 a K u m o r o w i t z , Bernát Lajos: *Die Erste Epoche der ungarischen privatrechtlichen Schriftlichkeit im Mittelalter (XI. und XII. Jahrhundert)*. *Studia Historica academiae scientiarum Hungaricae* 21, 1960, s. 3–36, srov. zejm. s. 6–8.

<sup>64</sup> Tak i *Ann. Gradicensis*. In: *FRB II*, s. 390.

kláštera z 1077,<sup>65</sup> se dochovala ve formě několika novověkých opisů převážně z 18. století.<sup>66</sup> Text zakládací listiny lze najít též v barokních klášterních kronikách J. Tetzelia<sup>67</sup> a M. Siebeneichera,<sup>68</sup> navíc je její text doplněn interpolacemi z 12. a 13. století, které měly dokumentovat aktuální majetkovou držbu kláštera v době vyhotovení domnělých falz. Původní vrstva z 11. století je stylizována subjektivně a jako ověřovací znamení ohlašuje pro české a moravské prostředí zcela netypický chirograf. O funkci chirografu panuje v současné české diplomatice názor, že se v případě Otovy listiny – podobně jako v případě zakládací listiny třebečského kláštera<sup>69</sup> – nejednalo o chirograf neboli tzv. dělenou listinu (*charta partita*) ve vlastním slova smyslu, nýbrž pouze o rukou psanou písemnost, která měla symbolizovat osobní účast vydavatele na právním aktu, a to zřejmě připsáním příslušného znamení nebo vložením ruky na listinu za účasti svědků.<sup>70</sup> M. Bláhová, která se naposledy zabývala funkcí chirografu na Otově listině,<sup>71</sup> uvádí řadu příkladů z uherské diplomatiky, zejména četných formulací *manu propria* na listinách prvních králů z rodu Arpádovců, a domnívá se, že se jedná o mechanicky opsaný *passus* z uherské předlohy.<sup>72</sup> Problém této argumentace spočívá v tom, že listiny uherských panovníků 11. století se podobně jako v přemyslovském knížectví formovaly díky předlohám z jiných vyspělejších diplomatických prostředí. Zde se tedy opět nabízí otázka funkce a původu chirografu z roku 1078. Otova listina byla vydána společně s o dva dny mladší listinou vládnoucího knížete Vratislava II., která se taktéž nedochovala v originálu, nýbrž v novověkých opisech.<sup>73</sup> Na rozdíl od Otovy listiny, která je stylizovaná v první osobě singuláru, je Vratislavova listina, která *de facto* potvrzuje Otovu fundaci a obdarování hradiského

65 Tamtéž.

66 CDB I, s. 82, č. 79.

67 *Historia de fundatoribus progressis monasterii Gradicensis prope Olomutium siti cum eiusdem monasterii catalogo dominorum abbatum authore F. Ioanne Tetzelio Miglicensi* – její opis dochován v MZA Brno, Cerronih sbírka II, sg. 385, f. 19r–22v.

68 *Historica relatio de conditoribus primo arcis dein Monasterii Gradicensis... conscripta a P. Michaele Siebeneicher ... anno 1676*. MZA Brno, E 55 Premonstráti Klášterní Hradisko, sg. II 1, f. 190r–v.

69 B l á h o v á , Marie: *Funkce a pramenná hodnota pamětních zápisů středověkých církevních institucí*. Tak zvaná zakládací listina kláštera Třebečského. In: *Ve stopách svatého Benedikta*, s. 97–112.

70 M. Bláhová poukazuje na různorodý význam chirografu ve své studii *Funkce a pramenná hodnota pamětních zápisů*, s. 102.

71 Tamtéž.

72 Např. DHA I, s. 40, č. 5/II.

73 CDB I, s. 85–87, č. 80.



kláštera, stylizována v majestátním plurálu, což zřejmě vypovídá o vzájemném vztahu vládnoucího knížete k jeho moravským protějškům. Zakladatelská práva, která se v 11. a 12. století překrývala s knížecím regálem,<sup>74</sup> by *per se* vyžadovala potvrzení fundace knížetem, což by vyvrátilo argumentaci o chirografu jako vlastnoručním stvrzení listiny a zároveň vyvrátilo tezi o pouhém mechanickém převzetí ověřovacího prostředku. Uherská předloha – zakládací listina kláštera v Százd – nemá v tomto ohledu žádnou domácí předlohu a je taktéž dochována v pozdějších opisech,<sup>75</sup> proto jsme v tomto případě odkázání výlučně na srovnání obou dochovaných formulářů listinných textů a současně je nutné pátrat po dalších možných vlivech. Benediktinský klášter zasvěcený Panně Marii v Százd, nacházející se v komitátu Borsod, založil *comes* Peter ze šlechtického rodu Aba, který zde také patrně měl patronátní právo. Kdo se kromě něj na založení podílel a odkud přišli první benediktini, nelze s jistotou doložit. Spojujícím prvkem může být opět uherská princezna Eufémie, která se pravděpodobně na dvoře svého otce Bély I. mohla setkat s benediktinskými mnichy, povolánymi do Uher jejím otcem v 50. letech 11. století.<sup>76</sup> Benediktini clunyjského hnutí se v Uhrách objevují právě v tomto období, tj. po válce Jindřicha III. s Ondřejem I., kdy měl na smíření mezi říší a Uhrami významný podíl clunyjský opat Hugo I., který později za vlády Ladislava I., bratra princezny Eufémie, byl též v kontaktu s reformním hnutím. V těchto souvislostech lze tedy uvažovat o vlivu francouzské soukromé listiny, ve které se právě v tomto období hojně používá chirograf jako ověřovací prostředek, na uherské a české prostředí, což by mohlo vysvětlit sporný *passus* s ohlášením chirografu jako ověřovacího prostředku v hradiské listině.<sup>77</sup>

<sup>74</sup> V a n ě ě k , Václav: *Základy právního postavení klášterů a klášterního velkostatků ve starém českém státě (12.–15. století) I. Zakladatelská práva*. Praha 1933.

<sup>75</sup> Inzert v listině Bély IV. z roku 1267 (*DHA I*, s. 182, č. 58). V Uhrách chirograf zdomácněl teprve poté, co se etablovala instituce hodnověrného místa. Viz E c k h a r t , Ferenc: *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*. *MIÖG Ergbd.* 9, 1913/1915, s. 395–558, nebo přehledně M e z e y , László: *Anfänge der Privaturkunde in Ungarn und der glaubwürdigen Orte*. *AfD* 18, 1972, s. 290–302.

<sup>76</sup> C s ó k a , Lajos: *Geschichte des benediktinischen Mönchtums in Ungarn*. München 1980, s. 75n.

<sup>77</sup> Obecně H ä r t e l , Reinhard: *Notarielle und kirchliche Urkunde im frühen und hohen Mittelalter*. Wien 2011, s. 157n. K chirografům srov. blíže P a r i s s e , Michel: *Remarques sur les chirographes et les chartes parties antérieures à 1120 et conservés en France*. *AfD* 32, 1986, s. 546–567, nebo B e r e w i n k e l , Barbara: *Bischöfliche Chirographie aus Laon und benachbarten Diözesen*. Stuttgart 1994. Nejnověji k problematice chirografů a prekárií viz studii G r o s s , Anna Katrin: *Visualisierte Gegenseitigkeit*. Prekarien und Teilurkunden in Lotharingen im 10. und 11. Jahrhundert (Trier, Metz, Toul, Verdun, Lüttich). Wiesbaden 2014.

Mohutná vlna zakládání klášterů, spojená s příchodem nových řeholí – cisterciáků a premonstrátů –, probíhala od 40. let 12. století. I zde můžeme v diplomatických pramenech najít nejednu kněžnu-zakladatelku. Byla to právě Gertruda Babenberská, dcera markraběte Leopolda III., která se společně se svým manželem Vladislavem II. zasloužila o založení strahovského a doksanského kláštera a obdarování plaského a litomyšlského kláštera. Když se Vladislav II. v roce 1140 oženil s Gertrudou, vzal si nejen příslušnici babenberského rodu, nýbrž se stal příbuzným krále Konráda III.<sup>78</sup> Po tažení v roce 1142 do Čech a na Moravu, kdy se Vladislavovi povedlo za účasti říšských vojsk porazit odbojné příbuzné, zaznamenáváme fundátorskou aktivitu ze strany vítězného knížete.<sup>79</sup> Příchod nových řeholí je v české historiografii tradičně spojován s osobností olomouckého biskupa Jindřicha Zdíka.<sup>80</sup> Svůj významný podíl má ale i Gertruda, která se již na babenberském dvoře setkala s novými formami monasticismu, které byly taktéž jejími příbuznými vydatně podporovány. Vzorem pro ni mohla být její jmenovkyně Gertruda ze Sulzbachu, manželka krále Konráda III.<sup>81</sup> Kněžna Gertruda vystupuje v listinách a tradičních záznamech v rozhodujících okamžicích života svého muže. K založení premonstrátského kláštera na Strahově dochází po vítězství Vladislava nad moravskými odbojnými knížaty a přibližně v tom čase zakládá knížecí pár i klášter premonstrátek v Doksanech. Před odchodem Vladislava II. na křížovou výpravu do Palestiny v roce 1147 obdarovává kněžna Gertruda cisterciácký klášter v Plasích, který založil právě zmíněný panovník.<sup>82</sup> Obdarování kláštera v Litomyšli se odehrálo zřejmě před odchodem Vladislava do Svaté země, nebo po jeho šťastném návratu po dvou letech. Listina, kterou vydal pro litomyšlský klášter Vladislav II., nese datum 1169, kdy Gertruda byla již několik let po smrti (pravděpodobně zemřela v roce 1150) a Vladislav byl podruhé ženatý s mnohem mladší Juditou Durynskou, sestrou durynského lantkraběte

<sup>78</sup> W e l l e r , T.: *Heiratspolitik*, s. 1008–1012, nebo Z i e g l e r , W.: *Konrad III.*, s. 421–425.

<sup>79</sup> Srov. C h a r v á t o v á , Kateřina: *Dějiny cisterckého řádu v Čechách 1142–1420 I*. Fundace 12. století. Praha 1998.

<sup>80</sup> Souhrnně viz katalog *Jindřich Zdík (1126–1150)*. Olomoucký biskup uprostřed Evropy. Ed. J. Hrbáčová. Olomouc 2009. Srov. stať z pera Josefa Ž e m l i č k y : *Jindřich Zdík – biskup, diplomat a organizátor*, tamtéž, s. 13–28, a bibliografie, s. 207–224.

<sup>81</sup> G o e z , Elke: *Königin Gertrud*. Die Gemahlin Konrads III. In: *Frauen der Staufer*. Ed. K. H. Ruess. Schriften zur staufischen Geschichte und Kunst 25. Göppingen 2006, s. 28–42.

<sup>82</sup> *CDB I*, s. 408, č. 396.

Ludvíka II., kterou si vzal na doporučení pražského biskupa Daniela.<sup>83</sup> Druhá Vladislavova manželka v listinném materiálu vystupuje již jako královna. S jejím jménem se setkáváme především ve svědečných řadách Vladislavových listin a při ověřování pravosti ostatků v tzv. oltářních autentikách. Fundátorská a donátorská aktivita královského páru spadá do doby po smrti biskupa Daniela a celkového ochlazení vztahů s papežskou kurií v důsledku trvajících schizmatu. Cisterciáci a premonstráti podporující Alexandra III. přestávali být na říšském území v kurzu, což se záhy projevilo i v české kotlině, kdy se na sklonku Vladislavovy vlády opět těšil podpoře řád svatého Benedikta. Z této éry se dozvídáme z pramenů mladšího data o Juditině fundaci kláštera benediktinek v Teplicích.<sup>84</sup>

Manželka knížete Bedřicha, arpádovská princezna Alžběta, dcera Gézy II., se poprvé objevuje jako petent v donační listině pro rajhradský klášter z roku 1169, kdy byl Bedřich úředním knížetem na Moravě. Celá transakce se odehrála pod záštitou a se souhlasem krále Vladislava a jeho choti Judity v roli svědka.<sup>85</sup> Kníže Bedřich a jeho manželka se museli potýkat po smrti Soběslava II. se složitými vztahy s říší a s nejbližšími sousedy, konkrétně s rakouským knížectvím, s kterým Přemyslovci vedli dlouhodobý spor ohledně rakousko-české hranice, formálně ukončený v roce 1179 na dvorském sjezdu v Chebu. Na usmíření Leopolda V. a Bedřicha mohly mít svůj podíl arpádovské princezny Alžběta a její sestra Helena, od roku 1177 manželka rakouského knížete. Spor o Vitorazsko s jižním sousedem, ministeriálem Leopolda V. Hademarem z Kuenringu, a následné smíření se odehrálo na hranici mezi oběma zeměmi na neutrální půdě cisterciáckého kláštera Zwettl v létě 1186, kdy Bedřich společně se svou chotí nekropoli Kuenringů při této příležitosti obdarovali – jako náhradu za škody způsobené Soběslavem II.<sup>86</sup> Světelská listina, sepsaná příjemcem, byla vyhotovena ve formě chirografu, dochovaného se sekundárně přivěšenou pečeti vydavatele ve světelském klášterním archivu. Druhá část chirografu, kterou patrně obdrželi vydavatelé, se nedochovala. Neméně svízelná byla i vnitropolitická situace uprostřed přemyslovského *regna* v počátcích Bedřichovy vlády, kdy je kněžna v listinách uvedena jako spoluvydavatelka nebo se její souhlas objevuje v protokolu donačních listin jejího chotě, určených cisterciákům v Plasích a Waldsassen, tj. klášterům, které byly tradičně podporovány Přemyslovci. Když se po bitvě u Loděnice 29. ledna 1179 Bedřichovi povedlo zvítězit nad Soběslavem II., obdarovala Alžběta řád johanitů. Tato

<sup>83</sup> Ž e m l i č k a , J.: *Čechy v době knížecí*, s. 235.

<sup>84</sup> N o v o t n ý , V.: *České dějiny I/2*, s. 945–947.

<sup>85</sup> *CDB I*, s. 218n, č. 247.

<sup>86</sup> *CDB I*, s. 284, č. 311.

donace jako první zahájila řadu Alžbětíných donací johanitům. Ta podobně jako její matka Eufrosina Kyjevská řád sv. Jana Jeruzalémského vydatně podporovala.<sup>87</sup> Zbožná kněžna před bitvou učinila slib, že manželovo vítězství zvěční výstavbou kostela, což o několik let později učinila. Samotný darovací akt byl ale zlistiněný jindy než roku 1183, a sice o tři roky později, jak dokumentuje listina vydaná přímo kněžnou Alžbětou.<sup>88</sup> Spolu s kostelem sv. Jana na Bojišti darovala kněžna řádu i potok Botič s lovištěm ryb a mlýnem a ves Týnec s lesem, jež „leží nad řekou Labe“.<sup>89</sup> O faktické správnosti donací není třeba mít díky důkladné analýze M. Svobody pochybnosti,<sup>90</sup> protože všechny uvedené lokality byly během následujících let několikrát již jako majetek křižovníků sv. Jana Jeruzalémského potvrzeny, poprvé hned roku 1186 pražským biskupem z knížecího rodu Jindřichem.<sup>91</sup> Alžběta se souhlasem knížete Bedřicha darovala johanitům statky, které jí původně náležely v přemyslovském *regnu*.<sup>92</sup>

V další části dispozice Alžbětiny listiny se mluví o výměně statků. Johanité mění svou ves Bořislav, která se tímto stává opět majetkem knížete, za několik dalších vesnic v okolí západočeského Manětína. Tato transakce byla pravděpodobně učiněna z iniciativy řádu v kontextu vytváření johanitské domény v Čechách. Donace, na které měla podíl kněžna Alžběta, je zachycena v listině, jež se dochovala ve formě domnělého originálu, hlásícího se do roku 1183, jímž byl johanitům udělen patronát kostela v Kadani. Tři následující písemnosti týkající se johanitského řádu a jeho knížecí patronky nesou datum 1186. V Českém diplomatáři je nejdříve zařazena listina

87 Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikái jegyzéke. Ed. I. Szentpétery – A. Zsoldos. Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 45. Budapest 2008, s. 185, č. 311. K uherským fundacím a donacím pro johanity srov. blíže H u n y a d i , Zsolt: *A johanniták a középkori Magyarországon a 14. század végéig*. In: Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik. Ed. J. Laszlovszky – J. Majorossy – J. Zsengellér. Máriabesnyő 2006, s. 197–210. Rodinná tradice je zaznamenána též v naraci Alžbětiny listiny v *CDB I*, s. 285, č. 312: *sequens vestigia Eufrosine matris mee, que domus hospitalis Jerosolimitani semper dilexit et promovit*.

88 *CDB I*, s. 285, č. 312.

89 *CDB I*, s. 285, č. 312: ... *silva, que super Albeam iacet*... Nejedná se ale o Týnec nad Labem, nýbrž o již neexistující Týnec, který ležel u Kounic u Českého Brodu. Srov. P r o f o u s , Antonín: *Místní jména v Čechách IV*. Praha 1957, s. 408.

90 S v o b o d a , Miroslav: *Majetek johanitského řádu v Čechách ve 12.–16. století*. Brno 2006 (nepubl. dizertační práce), s. 27–32.

91 S v o b o d a , Miroslav: *Die Entwicklung des Besitzes des böhmischen Priorats des Johanniterordens im 12.–16. Jahrhundert*. In: *Die geistlichen Ritterorden in Mitteleuropa: Mittelalter*. Hg. von K. Borchardt – L. Jan. Brno 2011, s. 115–137.

92 *CDB I*, s. 285, č. 312: *domum ... et de hiis, que in principatu meo possedi*.

vydaná knížecím párem v Ústí nad Labem 23. dubna (č. 310), druhou vydala pouze kněžna Alžběta, ta je již datována jen rokem (č. 312), a poslední pochází od pražského biskupa Jindřicha (č. 313). Tuto zařadil Gustav Friedrich do roku 1186 jen přibližně. Všechny tři písemnosti byly sestaveny v prostředí pražského konventu a velmi úzce spolu souvisí.<sup>93</sup> Editor *CDB I.* samozřejmě listiny zařadil do svého diplomatáře chronologicky, výše uvedené pořadí je sice logické, avšak při bližším zkoumání zejména majetku v nich obsaženého se jejich pořadí mění. Alžbětina listina otištěná pod č. 310 mluví mimo jiné i o tom, že johanité postoupili českému knížeti za nedávno vyměněnou Bořislav vsi Pšov, Levín a Březnici.<sup>94</sup> V dokumentu je přímo specifikováno, že Pšov křížovníci dostali od pražského probošta Martina,<sup>95</sup> Levín od biskupa Jindřicha<sup>96</sup> a Březnici od Hroznatových synů Viléma a Oldřicha. Z uvedených souvislostí jasně vyplývá, že biskupova písemnost (č. 313) musela být vydána patrně před Bedřichovou listinou z konce dubna stejného roku. Biskup dále potvrzuje statky darované johanitům kněžnou Alžbětou, jmenovitě kostel sv. Jana v Praze na Bojišti, Týnec, říčku Botič s mlýnem, kostel sv. Václava v Kladsku a kostel Panny Marie „nad řekou Mží“.<sup>97</sup> První dvě lokality obsahuje i donace kněžny Alžběty, písemně fixovaná také v roce 1186, ovšem bez konkrétního data.<sup>98</sup> Mluví se zde výslovně o donaci, což by znamenalo, že Alžbětina listina vznikla ještě před listinou biskupa Jindřicha. Pořadí johanitských listin se tedy zdá být zcela jiné, než jak jsou publikovány v *CDB I.* Jelikož všechny byly vyhotoveny pravděpodobně přímo johanity nebo na jejich objednávku, nelze vyloučit ani možnost vzniku všech těchto listin, nebo alespoň některých z nich, najednou. Podle uvedeného pořadí jednotlivých písemností by měli pražští johanité získat nové majetky následujícím způsobem: Kněžna Alžběta

<sup>93</sup> H r u b ý , V.: *Tři studie*, s. 52–53.

<sup>94</sup> Svoboda se domnívá, že vzhledem k přítomnosti Bořislavi nelze předpokládat, že falza hlásící se do roku 1183 a 1185 měla jen jednu předlohu, protože podle této lokality, která je zde řádu Bedřichem darována, by měla ona předloha vzniknout až po vydání listiny z 24. dubna 1186 (č. 310), avšak v domnělém originálu, hlásícím se do roku 1183, jsou zmíněny i kostely v Kladsku a „nad řekou Mží“, které řád musel získat až před dubnem 1186. S v o b o d a , M.: *Majetek johanitského řádu*, s. 30.

<sup>95</sup> Srov. K r i s t e n , Zdeněk: *Dvě neznámé listiny bývalého maltéžského archivu* (Z dodatků k Friedrichovu kodexu). Sborník vysoké školy pedagogické v Olomouci. Historie 4, 1957, s. 85–86.

<sup>96</sup> K donaci Levína viz též listina *CDB I.*, č. 313, vydaná pražským biskupem Jindřichem Břetislavem s přibližným datem 1186.

<sup>97</sup> *CDB I.*, s. 286, č. 313: *Ecclesiam etiam a supramemorata ducissa Elisabeth super Mesea in honore beate Marie fundatam...*

<sup>98</sup> *CDB I.*, s. 284–285, č. 312.

darovala řádu (kromě již zmíněného kostela v Praze na Bojišti a vsi Týnce) další vsi – Ledce,<sup>99</sup> Netřebice a část zaniklé vsi *Breza iuxta Stetin*.<sup>100</sup> Kromě pečeti vydavatelky je v listině ohlášena i pečeť pražského biskupa Jindřicha Břetislava.<sup>101</sup> Tento významný Přemyslovec, církevní hodnostář a později český kníže, vydal krátce po Alžbětě další listinu ve prospěch johanitů, adresovanou velmistru řádu Rogerovi des Moulins, v níž potvrzuje některé dosavadní dary, zejména od kněžny Alžběty.<sup>102</sup> Již o necelé dva roky později provádějí johanité s knížetem novou transakci. Hlavním předmětem transakce mezi řádem a knížetem v knížecí listině ze závěru 80. let 12. století jsou vsi a území darované křižovníkům Gervasiem a Martinem, z nichž některé tyto dva příznivci johanitů získali od krále Vladislava I. (II.) a některé sami koupili. Místa zmíněná v pertinenční části listiny ležela poblíž stříbrných dolů u řeky Mže, za které dostali johanité, zastupovaní českým převorem Bernardem, náhradou roční důchod 12 hřiven stříbra, splatných vždy v den Nanebevzetí Panny Marie, což lze interpretovat jako eminentní zájem z Bedřichovy strany o toto území.<sup>103</sup> Je pozoruhodné, že v pozadí této transakce opět figuruje kněžna Alžběta, na jejíž přímluvu a z jejíž vůle byla transakce provedena.<sup>104</sup>

### Intitulatio et repraesentatio

Intitulace přemyslovských panovnic v dochovaném diplomatickém materiálu nepodléhá striktně daným schématům. Nejčastěji je panovnice označována rodinným stavem ve vztahu k vydavateli listiny jako manželka (*uxor* nebo *thori consors*), matka (*mater*) nebo sestra (*soror*) a krátkým titulem, nejčastěji jako *ducissa*.<sup>105</sup> Její politicko-společenský status ale není zmiňován důsledně, většinou je uveden až na druhém místě, nebo je úplně

<sup>99</sup> Důkaz, že listina hlásící se do roku 1185 reagovala na mladší stav johanitského majetku, než o jakém hovoří. Ledce jsou ve falzu prodávány litomyšlskému opatovi, přičemž je řád získal teprve touto listinou kněžny Alžběty z roku 1186. Srov. blíže S v o b o d a , M.: *Majetek johanitského řádu*, s. 29n.

<sup>100</sup> Zaniklá ves ležela pravděpodobně v okolí Zdětína a Netřebic; podobně i S v o b o d a , M.: *Majetek johanitského řádu*, s. 31.

<sup>101</sup> *CDB I*, s. 280–282, č. 310.

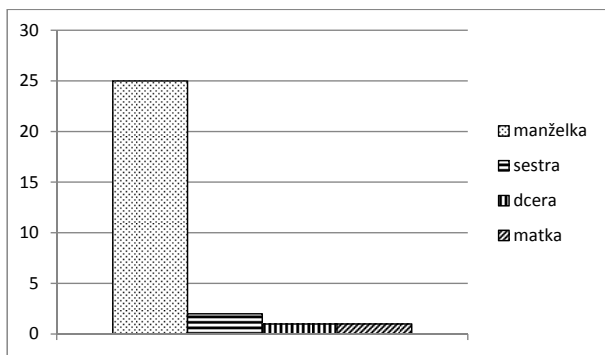
<sup>102</sup> *CDB I*, s. 285–287, č. 313.

<sup>103</sup> Listinu zařadil do širších souvislostí zejména ve srovnání s listinou papeže Alexandra III. pro Martina a Gervasia K r i s t e n , Z.: *Dvě neznámé listiny*, s. 86.

<sup>104</sup> *CDB I*, s. 290, č. 318; vznik písemnosti je Friedrichem datován ante 1188. Srov. S v o b o d a , M.: *Majetek johanitského řádu*, s. 29n.

<sup>105</sup> Srov. níže v tabulce.

vynechán. Ani vlastní podnět kněžny ke zlistinění není zárukou, že se v protokolu objeví samostatná intitulace vladařky s absencí zmínky o rodinném stavu a bez závislosti na verifikaci právního aktu vládnoucím knížetem, jak je tomu v případě zakládací listiny kláštera Hradisko.<sup>106</sup> Na tomto místě se nabízí otázka, nakolik je chybějící titul spoluvydavatelky listiny dílem původního diktátu nebo pozdějších zásahů do textu listiny. Titul panovnic se soustavně objevuje od první poloviny 12. století, a to v podobě *ductrix*, a od 30. let 12. století systematicky s označením *ducissa*, podobně jako v listinách římsko-německých králů a císařů.<sup>107</sup> Titul je cca v 1/3 případů rozšířen o dodatek ve formě etnické (*ducissa Boemorum*) nebo teritoriální specifikace (*ducissa Boemie*). Uvádění plné nebo částečné intitulace se odvíjí od dochování a míry interpolace originálního textu v případě opisů – ve většině případů se jedná o příjemcké vyhotovení, což další interpretaci ve smyslu vlastních mocensko-politických ambicí kněžny poněkud znesnadňuje – a též od podílu kněžny na právním aktu a formy jeho publikace: při intervenci a petici je v naraci typické jednoduché uvedení jména a rodinného stavu ve vztahu k vydavateli listiny, na rozdíl od svědečné řady, vyžadující přesné označení svědčících osob, ve které je panovnice označována plným titulem.



Intitulace se přechodně mění v polovině 12. století v souvislosti s udělením královské hodnosti Vladislavovi II. po úspěšném italském tažení Fridricha Barbarossy. V diplomatickém materiálu, ve kterém je zmiňováno jméno jeho manželky Judity Durynské je posléze důsledně uveden její titul

<sup>106</sup> CDB I, s. 83 a 85, č. 79.

<sup>107</sup> Srov. K i e n a s t , Walther: *Der Herzogstitel in Frankreich und Deutschland (9. bis 12. Jahrhundert)*. München – Wien 1968, s. 341–348.

*regina*,<sup>108</sup> což lze chápat v kontextu reprezentace královského páru. S titulem královny bychom se mohli setkat již v 11. století u třetí manželky Vratislava I. (II.) Svatavy Polské. Na její potenciální diplomatickou aktivitu odkazuje zmínka v listině knížete Bedřicha z roku 1187, ve které kníže potvrzuje dar (újezd) ve prospěch kapituly vyšehradské *od své báby královny Svatavy svatému Petru*.<sup>109</sup> Zcela samostatný počín zlistinění není patrný ani u prvních listin nebo tradičních záznamů vydaných manželkami přemyslovských knížat. V nejstarších, z vůle kněžny vydaných tradičních záznamech z poloviny dvacátých let 12. století, vyhotovených při příležitosti obdarování kláštera Oberalteich Liutgardou z Bogenu,<sup>110</sup> Göttweig Gerbirkou Babenberskou<sup>111</sup> a kláštera Reichenbach Richezou z Bergu,<sup>112</sup> je zdůrazněn původ donátorek a vztah k dynastii, která klášter založila, a posléze panovnický titul, jenž nabyly sňatkem. Nejinak je to i v případě intitulace listiny z roku 1186, sepsané pravděpodobně v pražském johanitském konventu a zpravující o donaci, kterou kněžna Alžběta Uherská učinila ve prospěch johanitského řádu.<sup>113</sup> V intitulaci se zdůrazňuje její příbuzenský stav ve vztahu k vládnoucímu knížeti Bedřichovi (*ducis Boemie Friderici uxor*), který obsah listiny potvrdil vlastní pečeti. Za listinu vzešlou z vlastní iniciativy panovnice lze považovat pouze zpečetěnou listinu, jejíž obsah mluví o obdarování cisterciáckého kláštera v Plasích kněžnou (*Dei gracia ducissa Boemie*) Helichou z Wittelsbachu z roku 1189.<sup>114</sup> K právnímu aktu dal sice souhlas její manžel Konrád II. Ota (*assentiente thori mei socio Ottone duce illustrissimo*), jak o tom zpravuje protokol listiny, ale užití plného titulu s devoční formulí a též eschatokol naznačují, že se právní akt odehrál především z rozhodnutí samotné kněžny a na finálním zlistinění měli podíl *officiales* obklopující kněžnu (i když výsledná podoba listiny je patrně výsledkem přijemeckého vyhotovení), jak naznačuje svědečná řada a datace (*datum per manum capellani mei Ottonis*).<sup>115</sup> Stvrzení právního aktu bylo pak provedeno zpečetěním jak pečeti knížete, tak i kněžny. Na zmíněné

<sup>108</sup> Viz tabulka v příloze.

<sup>109</sup> *CDB I*, s. 439, č. 406: *Primum itaque circuitum, quem contulit avia mea regina Zvavata sancto Petro...*

<sup>110</sup> *Traditionen des Klosters Oberalteich*. Ed. C. Mohr. München 1979 (= Quellen und Erörterungen zur bayerischen Geschichte. Neue Folge 30/1), s. 40, č. 1ff; s. 58, č. 10; s. 64, č. 14.

<sup>111</sup> *CDB I*, s. 108n, č. 106 a 107.

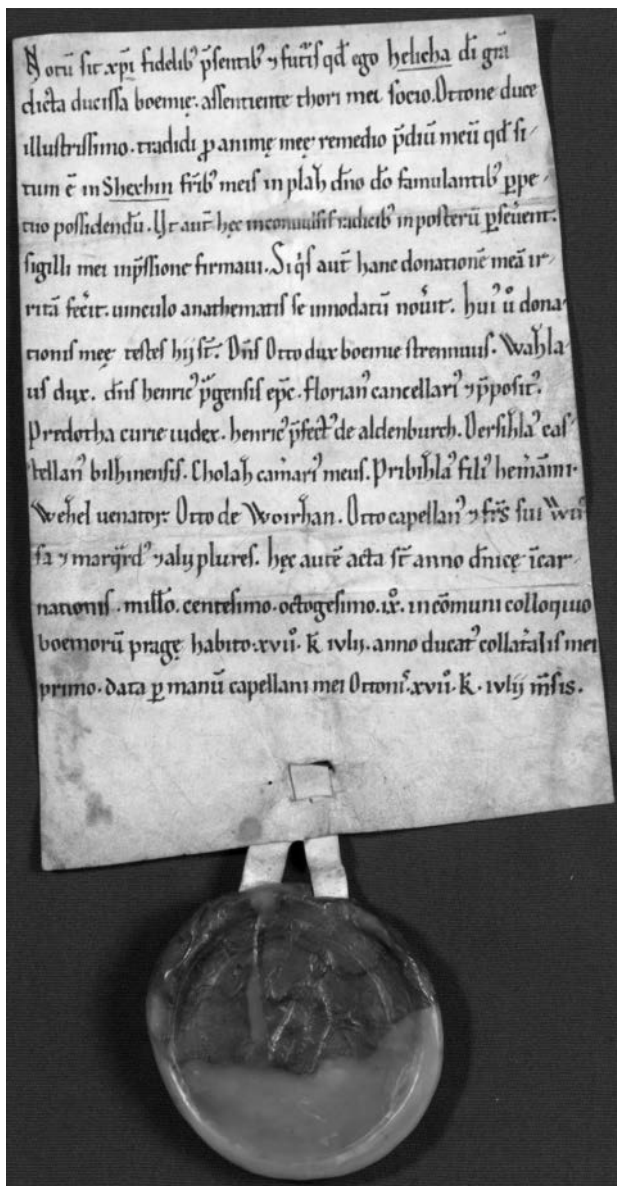
<sup>112</sup> *CDB I*, s. 109n, č. 108.

<sup>113</sup> *CDB I*, s. 285, č. 312.

<sup>114</sup> *CDB I*, s. 295–296, č. 322.

<sup>115</sup> Srov. výše pozn. č. 39.





Donace Helichy pro Plasy. NA Praha, Archivy zrušených klášterů, RC Plasy, inv. č. 581.  
Foto Archiv CDB, ÚPVHAR FF MU Brno.



Pečeť Helichy †ELY... VCISSA.BOEMIE.  
Průměr 55×48 mm. Foto Archiv CDB,  
ÚPVHAR FF MU Brno.



Pečeť knížete Konráda II. Oty. Foto Archiv  
CDB, ÚPVHAR FF MU Brno.

zpečetěné listině vydané Helichou je přivěšená mincovní pečeť, na které se nachází jak větší otisk knížecího, tak menší oválný otisk kněžnina typáře. V jednoduché legendě je uvedeno jméno a titul vydavatelky. Kněžna je na pečeti vyobrazena jako sedící postava, oděná v nařaseném rouchu a zahalená v plášti, se žezlem v pravici, levá ruka je položena na prsou.<sup>116</sup>

Podobný pečetní obraz nese i pečeť kněžny Alžběty, přivěšená na listině vydané před rokem 1188 společně s pečeti knížete Bedřicha.<sup>117</sup> V protokolu listiny figuruje Alžběta jako ta, která dala k vydání podnět, respektive z jejíž vůle je listina vydána (*rogatu et voluntate*). Jinak subjektivně stylizovaný text v koroboraci přechází do 1. osoby plurálu, ale pečeti blíže nespécifikuje.<sup>118</sup> Jako výraz samostatné vládní praxe lze považovat opis pečeti, který by bylo možné rekonstruovat jako EI[ISABETH DUCISSA] BOE[MIE]. Na dnes již velmi nejasném pečetním obrazu je znázorněna sedící ženská postava zahalená v plášti, držící v pravé ruce pravděpodobně žezlo.<sup>119</sup> Toto vyobrazení je nejstarším autentickým vyobrazením panovnice

<sup>116</sup> Č a r e k , Jiří: *O pečetech českých knížat a králů z rodu Přemyslova*. Sborník příspěvků k dějinám hlavního města Prahy 8, 1938, s. 21. K popisu viz též M a r á z , Karel: *Sfragistika*. Brno 2014, s. 86.

<sup>117</sup> CDB I, s. 290, č. 318.

<sup>118</sup> Tamtéž: *et istud nostrum statutum ratum permaneat, sigilli nostri et sigilli prefati hospitalis impressione signare et corroborare dignum censuimus*.

<sup>119</sup> Č a r e k , J.: *O pečetech*, s. 20. G. Friedrich v komentáři CDB I, s. 290 se domnívá, že kněžna klečí. Čarek tuto tezi odmítá tvrzením, že klečící postava zobrazená zepře-



NA Praha, Maltézští rytíři – české velkopřevorství, inv. č. 960. Pečeti knížete Bedřicha a jeho chotě Alžběty (menší pečeť vpravo: kruhopsis †EL... .. BOEM... Průměr cca 36mm). Foto Archiv CDB, ÚPVHAR FF MU Brno.

přemyslovského *regna* vedle kněžny Emmy ve wolfenbüttelském rukopisu Gumpoldovy legendy<sup>120</sup> a fresky moravské kněžny Marie Srbské, která je znázorněna po boku svého manžela, znojemského úředního knížete Konráda II., ve znojemské rotundě.<sup>121</sup> Insignie – plášť a žezlo – odkazují na prominentní místo po boku knížete a možnost, i když do jisté míry omezenou, vlastní politické a ekonomické aktivity, od níž nebylo daleko k vydávání listin ve vlastní režii.

### Conclusio

Téměř neprobádané téma politických a ekonomických možností vládnoucích kněžen v přemyslovském *regnu* bylo v česky psané historiografii dosud neprávem opomíjeno. Analýza diplomatických a narativních pramenů poukazuje na skutečnost, že vláda přemyslovských knížat měla trochu

---

du není ve sfragistice známá. Poukazuje na obdobný typ pečeti panovnic, na kterých je postava zobrazena sedící.

<sup>120</sup> *Legenda wolfenbüttelského rukopisu*. Ed. J. Zachová. Praha 2010, s. 164 (faksimile rukopisu).

<sup>121</sup> K identifikaci fundátorů na fresce existuje celá řada odborné literatury, přehledně Krzemiená, Barbara – Merhautová, Anežka – Třeščík, Dušan: *Moravští Přemyslovci ve znojemské rotundě*. Praha 2000, s. 67nn.

jinou strukturu, než se dosud v literatuře tradovalo. Role kněžny po boku vládnoucího knížete nebyla naplněna „pouze“ pasivním zajištěním rodové kontinuity, ale jak ukazují dochované prameny listinného charakteru, měla kněžna značný vliv na církevní politiku svého chotě zejména při zakládání nových klášterů a udělování štědrých donací, učiněných ve prospěch konkrétních církevních ústavů, nebo při přivádění nových řeholí do Čech a na Moravu. V této aktivitě se odráží na jedné straně sounáležitost s dynastií knížete (donace ve prospěch domácích klášterů a kapitul) s důrazem na péči o paměť domácí dynastie, ale také spojitost s původní rodinnou tradicí (např. donace kněžen Liutgardy, Gerbirky a Richezy) a v neposlední řadě přenos vlastní tradice do přemyslovského *regna* (kněžna Alžběta a podpora johanitského řádu), díky níž nebyly původní rodinné vazby sňatkem definitivně zprůhledněny, jak se často uvádí ve starší odborné literatuře. Aktivita panovnice zachycená v diplomatických pramenech se projevuje jednak jako vydání listiny společně s panovníkem a intervence nebo také petice, což lze interpretovat jako aktivní zásah do panovníkova rozhodování. Velké procento představují jména panovnic v čele hierarchicky seřazené svědeční řady listiny, patrně odkazující na fyzickou přítomnost kněžny při právním aktu. Samostatný právní počín – vydání listiny – je vrcholem politické aktivity panovnice, její samostatné nakládání s nemovitým a movitým majetkem lze chápat jako samostatné politické rozhodování, což dokládají i sporadicky se vyskytující zmínky o úřednících v okolí panovnice. Disponování panovnice vlastními ekonomickými prostředky tak poukazuje na možný rámec její politické strategie a vlivu a přináší další nové otázky vážící se k širší problematice panovnické moci ve středověku. Zvláštním případem je intitulace v listinném materiálu. Titul se ve většině případů skládá ze jména a označení rodinného stavu ve vztahu k vládnoucímu knížeti, v několika případech je uveden i titul poukazující na společenské postavení panovnice. Na jedné straně vykazuje intitulace kněžen jistou závislost, případně podřízenost knížeti, na straně druhé se snaží dokumentovat jejich prominentní status na dvoře přemyslovských knížat, což potvrzují i torzovitě zachovaná ikonografická znázornění na mincích a pečetích kněžen Alžběty Uherské a Helichy z Wittelsbachu (*de facto* kopírující intitulaci a ikonografii panovnických pečetí a mincí), jejichž ambicí bylo nepochybně zdůraznění vlastní politické aktivity a možná i snahy o vyrovnání se vládnoucímu knížeti.

***CONSORS, SOROR, FILIA, MATER ET DUCISSA***Zur Herrschaftspraxis der Frauen  
an der Seite przemyslidischer Herzöge (bis 1197)

Die Rolle und die politischen Möglichkeiten der Herzoginnen im přemyslidischen *regnum* stellen in bisheriger Forschung ein Desiderat dar. Aufgrund der Analyse der diplomatischen und narrativen Quellen lassen sich jedoch bestimmte Strategien der Regierungspraxis erkennen. Aus wenigen Erwähnungen in den chronikalischen Quellen ist es belegbar, dass am Hofe der přemyslidischen Herrscher der Gemahlin des regierenden Herzogs eigenes Personal zur Verfügung stand. In zweiter Hälfte des 12. Jahrhunderts sind sogar einige Amtsträger und Kanzleipersonal der Herzoginnen bekannt. Im erhaltenen urkundlichen Material sind Gemahlinnen einerseits als Petentinnen, Zeuginnen oder Intervenientinnen bezeichnet, andererseits sind sie auch in aktiver Rolle als Mitausstellerinnen oder sogar Ausstellerinnen präsent. Der Einfluss der Herzogin auf politische Entscheidungen des Herzogs ist insbesondere in der Klosterpolitik zu beobachten: die Herzogin beteiligt sich an der materiellen Unterstützung der heimischen Klöster und Kapitel, sie setzt aber auch eigene Interesse durch, z. B. bei der Stiftung neuer Klöster und Unterstützung neuer Ordensgemeinschaften (Herzogin Elisabeth und Schenkungen zugunsten des Johanniterordens), was sich als eigenständige ökonomische Transaktionen und Herrschaftsausübung sowie als Verbindung mit eigener dynastischer Tradition, insbesondere, wenn es sich nicht um standesgemäße Ehe handelte (z. B. Ottos I. Heirat mit den ungarischen Prinzessinnen Eufemia und Friedrichs I. mit Elisabeth), interpretieren lässt. Die lateinische Bezeichnung *ducissa* in Verbindung mit *consors* oder *uxor* in der Intitulatio betont die geschlechterspezifische Stellung der Herzogin und gewisse Abhängigkeit vom Herzog. Ihre Aktivitäten sowie auf den Münzen und Siegeln fragmentarisch erhaltene bildliche Darstellungen zeigen darauf hin, dass die Herzogin eine prominente Stelle am Hof des Herzogs hatte und im bestimmten Rahmen eigene politische Entscheidungen treffen konnte.

<i>panovnice</i>	<i>ve vztahu k vydavatel</i>	<i>číslo listiny</i>	<i>datum</i>	<i>krátký regist</i>	<i>podíl na právním počtu</i>	<i>intitulace</i>	<i>forma publikace</i>
<b>Eufémie Uherská</b>	∞ Ota I. Olomoucký	CDB I/79	1078	fundace kláštera Hradisko a obdarování	spoluvydavatelka, dar věna	<i>mea mihi grata coniux, uxor</i>	chirograf
<b>Bohuslava</b>	Ota I./dcera	CDB I/79	1078	obdarování kláštera Hradisko	donace	<i>filia</i>	zmínka
<b>Svatava Polská</b>	3. ∞ Vratislav II.	CDB I/406	? (1086-)	donace vyš. kapitule	vydavatelka?	<i>regina</i>	deperditum?
<b>Liutgarda z Bogen</b>	∞ Břetislav II.	Mohr, Traditio- nen/1ff	1080–1100/1104	donace kláštera Oberalteich	samosvatná donace	<i>nobilis</i>	tradiční záznam v trad. knize
		Mohr, Traditio- nen/10	1105/1106–1112	donace kláštera Oberalteich	samosvatná donace	<i>cometisa</i>	tradiční záznam v trad. knize
		Mohr, Traditio- nen/14	1105/1106–1112	donace kláštera Oberalteich	samosvatná donace	<i>ductrix, soror Adalberfi comitis</i>	tradiční záznam v trad. knize
<b>Gerbirka/Helbirga Babenberská</b>	Leopold III./bratr	CDB I/106	1124	donace kláštera Göttweig	samosvatná donace	<i>soror, ductrix Bohemorum</i>	tradiční záznam
		CDB I/107	1124	donace kláštera Göttweig	samosvatná donace	<i>soror, ductrix de Boemia</i>	tradiční záznam v trad. knize
<b>Richeza z Bergu</b>	∞ Vladislav I.	CDB I/108	1125	donace kláštera Reichenbach	samosvatná donace	<i>ducissa de Boemia</i>	tradiční záznam v trad. knize
<b>Gertruda Babenberská</b>	1. ∞ Vladislav II.	CDB I/156	1143–1148	fundace strahov. kláštera	společná donace	<i>domina ducissa</i>	zmínka
		CDB I/396	kolem 1146	donace kláštera Plasy	spoluvydavatelka	<i>socia thori mei</i>	zpečetěná listina

<i>panovnice</i>	<i>ve vztahu k vydavatel</i>	<i>číslo listiny</i>	<i>datum</i>	<i>krátký regist</i>	<i>podíl na právním počinu</i>	<i>intitulace</i>	<i>forma publikace</i>
		CDB I/399	do 1150	konfirmace a protekce pro litomyš. klášter	donace nemovitostí	<i>uxor mea</i>	zmínka
<b>Judita Durynská</b>	2. ∞ Vladislav II.	CDB I/228	1165	ověření pravosti ostatků	svědek	<i>regina Boemorum</i>	autentika
		CDB I/229	1165	ověření pravosti ostatků	svědek	<i>regina Bohemie</i>	autentika
		CDB I/230	1165	ověření pravosti ostatků	svědek	<i>regina Boemorum</i>	autentika
		CDB I/246	1169	donace johanit. řádu	svědek	<i>regina, uxor mea</i>	zpečetěná listina
		CDB I/247	1169	donace rajhr. klášteru	svědek	<i>regina</i>	zpečetěná listina
<b>Alžběta Uherská</b>	∞ Bedřich	CDB I/247	1169	donace rajhr. klášteru	na přimluvu	<i>uxor</i>	zpečetěná listina
		CDB I/292	1180	konfirmace výměny statků olom. biskupství	spoluvydavatelka	<i>uxor</i>	zpečetěná listina
		CDB I/301	kolem 1183	donace klášteru Plasy	zmínka o založení kostela	<i>socia thori mei</i>	zpečetěná listina
		CDB I/305	1184/1185	donace klášteru Waldsassen	souhlas a přimluva	<i>uxor, ducissa</i>	listina
		CDB I/307	1185	donace klášteru Plasy	souhlas a prosba	<i>thori mei socia</i>	zpečetěná listina
		CDB I/310	1186	donace johanit. řádu	na radu a podnět	<i>uxor mea, ducissa</i>	zpečetěná listina
		CDB I/311	1186	donace pro klášter Zwettl	spoluvydavatelka	<i>consors thori, ducissa</i>	chirograf

<i>panovnice</i>	<i>ve vztahu k vydavatel</i>	<i>číslo listiny</i>	<i>datum</i>	<i>krátký regist</i>	<i>podíl na právním počinu</i>	<i>intitulace</i>	<i>forma publikace</i>
		CDB I/312 (313)	1186	donace johanit. řádu	vydavatelka	<i>ducis Boemie uxor (ducissa)</i>	zpečetěná listina
		CDB I/318	1188	koupě statků od johanit. řádu	na prosbu a z vůle, pečeť	<i>domina ducissa, coniux</i>	listina
		CDB I/402	1183	donace a konfirmace statků johanit. řádu	souhlas a prosba	<i>uxor mea</i>	zpečetěná listina
		CDB I/404	1185	donace a výsady pro johanit. řád	souhlas a prosba, svědek	<i>uxor mea, ducissa</i>	zpečetěná listina
<b>Helicha z Wittelsbachu</b>	∞ Konrád II. Ota	CDB I/322	1189	donace klášteru Plasy	vydavatelka, pečeť	<i>dicta ducissa Boemie</i>	zpečetěná listina
<b>Marie Srbská</b>	Konrád II. Ota/syn	CDB I/326	1190	fundace kláštera Louka	spoluvydavatelka	<i>nobilissima mater nostra domina</i>	zpečetěná listina
<b>Eufémie</b>	Vladimír/bratr	CDB I/353	1195	donace klášteru Hradisko	svědek	<i>domina, soror principum</i>	zpečetěná listina
		CDB I/354	1196	donace klášteru Hradisko	svědek	<i>soror principum</i>	zpečetěná listina



